

EL MÓN FUNERARI DE LES CIUITATES D'EMPORIAE I GERUNDA A L'ANTIGUITAT TARDANA. BALANÇ GLOBAL

J. M. NOLLA*

Curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exsequiarum, magis sunt vivorum solatia quam subsidia mortuorum
(Sant Agustí, *De ciuitate Dei*, I, 12)

(La cura dels funerals, la preparació de la sepultura, la pompa de les exèquies, són més un consol per als vius que no pas un ajut per als morts)

RESUM

Els cementiris d'aquesta etapa històrica tenen sovint unes arrels en èpoques anteriors i només puntualment és possible determinar a través de l'anàlisi de la tomba les creences del difunt. És sorprenent la uniformitat de la necròpolis d'aquest moment, la seva austeritat i simplicitat. L'orientació de les deposicions, la disposició en decúbit supí, l'embolcall del cadàver en un sudari i la manca d'objectes d'acompanyament són una constant, amb percentatges superiors al 90%. Tant a la ciutat com al camp es localitzen edificis monumentals, de tipus martirial, que de vegades acabaren generant una església. D'interès notable per la seva personalitat és la necròpolis del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) que cal posar en relació amb un grup visigot encara arrià.

RESUMEN

Los cementerios de esta etapa histórica suelen hundir sus raíces en épocas anteriores y solo puntualmente es posible determinar a través del análisis de la tumba las creencias del difunto. Es sorprendente la uniformidad de la necrópolis de este momento, su austeridad y simplicidad. La orientación de las deposiciones, la disposición en decúbito supino, la envoltura del cadáver en un sudario y la falta de objetos de acompañamiento son una constante, con porcentajes superiores al 90%. Tanto en la ciudad como en el campo se localizan edificios monumentales, de tipo martirial, que a veces acabarán generando una iglesia. De notable interés por su personalidad es la necrópolis del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) que cabe relacionar con un grupo visigótico todavía arriano.

SUMMARY

The cemeteries of this historical period often have roots in earlier times and only occasionally it is possible to determine the beliefs of the deceased through the analysis of the grave. It is surprising the uniformity, austerity and simplicity of the necropolis of that time. The orientation of the depositions, the supine position, the envelope of the corpse in a shroud and the lack of accompanying objects are a constant with percentages above 90%. Monumental buildings of martyrial type are located both in the city and in the countryside. Sometimes they gave rise to a church. A necropolis of noteworthy interest for its personality is that of Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), which we put in relation to a still Arrian Visigothic group.

CODIS, CÓDIGOS, CODES UNESCO: 550301, 550401, 550501

* Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural i Universitat de Girona

INTRODUCCIÓ

El territori de les *ciuitates* d'*Emporiae* i de *Gerunda* s'ha conservat en el de la diòcesi gironina, que no ha canviat d'ençà la conquesta carolíngia d'aquestes terres a la darrera del segle VIII quan, per raons que ens defugen, la diòcesi d'Empúries no fou recuperada i s'integrà en la de Girona. D'aquest fet, d'aquest tall de tanta importància, en queden només records subtils en la documentació de l'època (per exemple MARQUÈS, 1993, doc. núm. 5, pàg. 62-64; SOBREQUÉS *et al.*, 2003, doc. núm. 20, pàg. 77-79).

Abasta, el bisbat gironí, unes terres geogràficament uniformes entre les Alberes, el cap d'Arenys, les Guillaries i el mar. Sorpren, només, l'apèndix de la regió de Camprodon que, tanmateix, ha estat, de sempre, més connectada amb la Garrotxa que amb el Ripollès.

No tan senzill resulta definir els límits de la diòcesi emporitana a l'Antiguitat tardana, però és més que possible que reproduís els del comtat altmedieval; per tant, seria petita en relació amb la de *Gerunda*, una *ciuitas* que d'ençà d'època d'August havia crescut en importància, atesa una situació geopolítica excepcional que s'intensificà a partir de la crisi del segle III i, sobretot, de les circumstàncies històriques del baix imperi. Convé recordar que en un moment indeterminat de la seva història digeri les *ciuitates* d'*Aquae Calidae* i de *Blandae*.

És possible també que Empúries hagués perdut part del seu *ager* (la Garrotxa) en benefici de Girona potser ja durant l'alt imperi.

El nostre estudi pretén analitzar amb la màxima cura el món funerari tardoantic d'aquestes terres i ho farem seguint un ordre determinat, començant pels centres urbans i observant, més endavant, els seus *territoria* per, després, treure'n les conclusions oportunes.

No es tracta, evidentment, de descriure en detall cada una de les necròpolis d'aquest període, sinó d'estudiar-les en conjunt. La bibliografia haurà de permetre al lector poder confrontar les dades presentades. Només en aquells jaciments menys coneguts, inèdits o quasi inèdits, ens hi estendrem un xic més (fig. 1).

ELS CEMENTIRIS URBANS

Els nuclis d'aquestes dues *ciuitates* a l'Antiguitat tardana eren ben diferents i posen de manifest dos models que anem trobant una mica arreu: *Emporiae*

era una ciutat de tipus "rural", sense un centre pròpiament dit, mentre que Girona continuava ocupant el mateix lloc des de la fundació, amb unes sòlides muralles urbanes, un gran fòrum i tot allò que caracteritzava el nucli urbà d'una ciuitas.

Emporiae (fig. 1)

La comencem a conèixer amb un cert detall. Era una ciutat sense un centre urbà pròpiament dit, amb diversos sectors especialitzats i, molt probablement, amb una intensa ocupació suburbial tal com posarien de manifest les necròpolis identificades. Un port notable, el més actiu del nord-est de l'actual Catalunya, ben defensat des del nucli emmurallat de Sant Martí, l'antiga *Palaia polis*, amb sòlides defenses baiximperials, i on hi hagué com a mínim des del segle VI el palau comtal, que continuà essent-ho durant el domini carolíngi. El centre episcopal se situaria més enllà, a la zona de Santa Margarida, i en sabem menys coses de les que voldríem (NOLLA i SAGRERA, 1995, pàg. 10-31; AQUILUÉ i NOLLA, 1999, pàg. 98-99; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

El nombre de cementiris és prou conegut com per fer-nos una idea global molt aproximada de la realitat del moment (NOLLA i SAGRERA, 1995, pàg. 16-26; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.). Convé recordar que la seva importància és desigual, amb una gradació que va de les necròpolis grans i notables a petites àrees d'enterrament, passant per cementiris de tipus "familiar", alguns dels quals són d'un enorme interès i d'un alt grau de sofisticació. En ocasions s'associen a un hàbitat determinat; en d'altres és, ara com ara, absolutament impossible d'identificar.

1.- Cementiri de la Neàpolis (fig. 2). Un dels més ben coneguts, explorat des d'abans de 1908. Ocupa tota l'extensió septentrional de la Neàpolis i, cap a l'oest, un xic més enllà (el sector anomenat com a "necròpolis Martí"). En un moment avançat, potser des del segle VII, estigué delimitat per un mur de tanca. S'hi han comptabilitzat unes cinc-centes inhumacions i caldria afegir-ne pel cap baix un altre centenar. Hi hagué com a mínim dos nuclis centrals a l'entorn de dues *memoriae*, una de les quals és ben coneguda, i l'altra, sota l'actual museu, és acabada de descobrir i, de moment, només parcialment reconeguda.

La *cella memoriae* més oriental ocupà el *caldariu* d'un edifici termal abandonat de temps i serví per dignificar una tomba que generà, de seguida, un conjunt important d'enterraments, amb *areae* ben definides dins de les quals sovintejaven els sarcòfags de pedra, dos d'aprofitament, de marbre i amb fins relleus ornamentals, i els altres, de pedra, monolítics i d'origen narbonès. La *memoria* acabà esdevenint un petit temple funerari on la sepultura principal ocupa-

- ▲ Empuries i Girona
- Roses, Besalú, Caldes de Malavella
- ✦ Raset, Pla de l'horta, Llafranc, Collet de Sant Antoni, Ametllers, Pla de Palol, Camp de les Lloses (Usal, Porqueres), Lió (Banyoles), Sant Julià de Llor (Bonmatí)
- A Església vella de Sta Cristina d'Aro, Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols), St Joan de Bellcaire, St Joan Seslloses, St Feliu de Celrà
- B Mas Castell, Sta Maria de Bell-lloc d'Aro
- C El Serrader (Sant Pere Pescador), Ametllers, Sant Quirze de Lloret, sant Pere de Rodas, Saldet, Pla de l'horta, Monestir (Amer)
- D Pla de l'horta Les Goges, Els Mallols (Saldet, Ventalló), Carrer cendrassos (Figueres), Mas Rissec (Avinyonet de Puigventós), El cementiri dels Moros (o dels francesos), (Saus, Camallera, Llampaiés), Can Bel (Pineda), carrer Major de Sarrià, Solius

Fig. 1. Plànol general de situació.

va un espai privilegiat davant del petit absis i damunt de la qual era posat l'altar (fig. 3).

L'accés al temple i a les àrees funeràries immediates fou modificat i embellit, potser en el segle VII, tot creant una escala que amorosia els forts desnivells del lloc.

El nou centre, que podíem haver intuït a partir d'algunes sepultures interessants que s'havien identificat en aquell sector, mostra l'existència d'una construcció orientada, amb cambres funeràries ben obrades i amb sarcòfags monolítics que fan pensar en un cas similar al que es coneix fins ara. És interessant

la localització per sota de les estructures de l'església siscentista dedicada a Santa Maria de Gràcia.

Més enllà d'un i l'altre nucli s'estenia un vast cementiri amb una tipologia ben coneguda, amb sepultures sovint senzilles, al costat d'altres de més sofisticades, amb una llarga cronologia d'ús que va del segle IV o un xic abans fins al primer quart - primera meitat del segle VIII.

Destaquem el domini quasi absolut de l'orientació dels cadàvers (més del 95%), que eren amortallats i posats en decúbit supí, sense cap ofrena ni acompanyament, llevat d'alguna excepció (NOLLA i SAGRERA,

Fig. 2. Situació general del cementiri de la neàpolis d'Empúries.

1995, pàg. 115-296; AQUILUÉ i NOLLA, 1999, pàg. 98-99; NOLLA, 2007, pàg. 28-33; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

2.- Cementiri de la muralla meridional de la Neàpolis. Es localitzà als peus de l'antic mur urbà, en un indret on existien sepultures anteriors, algunes d'incineració. S'ha de considerar una necròpolis independent, petita, que potser caldria posar en relació amb un lloc d'habitació no identificat pròxim al lloc (NOLLA i SAGRERA, 1995, pàg. 309; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

3.- L'Hort de la Palanca. Encara uns quants centenars de metres cap a migdia. Només parcialment conegut i, com l'anterior, s'hauria de posar en relació amb algun petit lloc d'habitació que es trobaria molt a la vora (NOLLA, 2000, pàg. 11-20; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

4.- Ruïnes de l'església de Sant Vicenç. Una altra necròpolis que acabà generant una església romànica l'existència de la qual es perllongà uns quants segles. No en coneixem la història tan bé com voldríem. Sem-

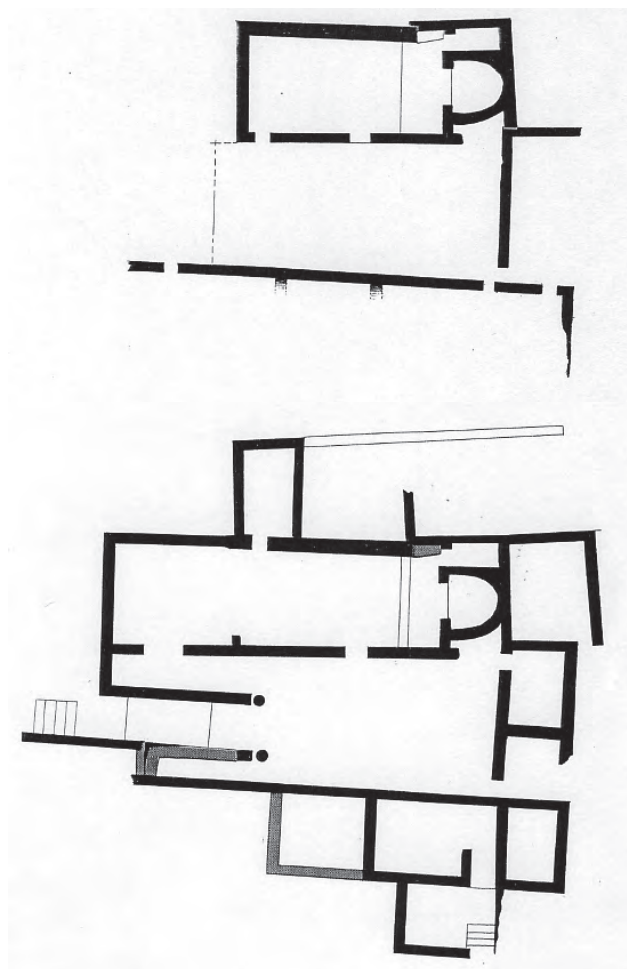

Fig. 3. Cementiri de la neàpolis d'Empúries. Planta de la cella memoriae. Fases 1 i 2.

bla clar, però, un origen tardoantíc a partir d'una tomba principal, potser monumentalitzada, que acabà creant un cementiri. Pel lloc on es troba, per les característiques i per la seva evolució, l'hauríem de considerar un cementiri "familiar" lligat a un nucli d'habitació d'una certa entitat, que caldria cercar en la proximitat immediata (ALMAGRO i PALOL, 1962, pàg. 27-41; AICART, NOLLA i PALAHÍ, 2008, pàg. 137-142; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

5.- El Castellet. Damunt del turó de les Corts, en un indret geogràficament excepcional. A tot l'entorn del monument massís d'*opus caementicium* es disposa un clos d'obra trapezoïdal, gairebé rectangular, que definia un cementiri només parcialment explorat. De bell nou un cas semblant als acabats de descriure (ALMAGRO, 1955, pàg. 289-295; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

6.- Santa Magdalena. Els nous treballats efectuats recentment permeten explicar l'evolució d'un conjunt excepcional. Sobre una terra erma i marginal que connecta d'alguna manera amb el cementiri de Ca n'Estruc s'edificà, en un moment indeterminat a l'entorn del 400, un imponent mausoleu absolutament regular i simètric amb un espai principal que ocupava la part central de la

Fig. 4. Empúries. Santa Margarida. Lauda sepulcral.

paret meridional del recinte, de planta quadrada i interiorment octogonal, amb una única porta que se situava al nord. Allí dins hi hauria sebolit versemblantment, en un sarcòfag disposat contra la paret sud i orientat, un personatge –home o dona– d'enorme prestigi i de gran riquesa. Al costat occidental i oriental, separades per uns passadissos, es trobaven dues cambres funeràries jeràrquicament de menor importància, i contra la paret de tramuntana que formava part del clos del recinte, amb un mur molt ben obrat i d'una certa alçada, una cambra bastant gran, rectangular, amb unes escales que feien possible entrar-hi còmodament des de migdia i que cal considerar un petit oratori, una capella on se celebraven els rituals deguts als difunts.

El conjunt tenia una única porta d'accés situada al costat meridional del recinte vers l'est. Cal interpretar-la com la *memoria* d'un personatge respectat i valorat a prop del qual s'enterraven els més pròxims. Més endavant, possiblement com a conseqüència de la pressió d'un grup humà quantitativament significatiu, l'edifici fou modificat substancialment: es creà una església funerària de planta rectangular amb absis, també rectangular, que sobresortia més enllà de l'antic recinte, i amb una cambra adossada al costat sud-est de la nau la funció de la qual hauria estat contenir la sepultura del personatge que, en el seu moment, hauria estat el generador d'aquest *monumentum*.

La resta del recinte hauria esdevingut cementiri principal tal com tot l'entorn, per fora, on es van anar disposant sepultures al llarg de diverses generacions, molt uniformes, molt similars, on no és possible observar-hi canvis evolutius interpretables. Aquesta segona etapa sabem que funcionava durant la segona meitat del segle VI a partir de la troballa d'alguns fragments ceràmics que formaven part de l'obra d'un sepulcre i per la presència de creus en relleu dibuixades damunt la capa d'*opus signinum* que cobria algunes de les tombes.

Més endavant l'absis fou puntualment modificat i cobert amb volta de canó, i s'hi afegí una nova cambra funerària amb dos sepulcres d'obra subsegüents que es construï també més enllà del recinte original i que donava a l'edifici una planta de creu llatina amb fals transsepte.

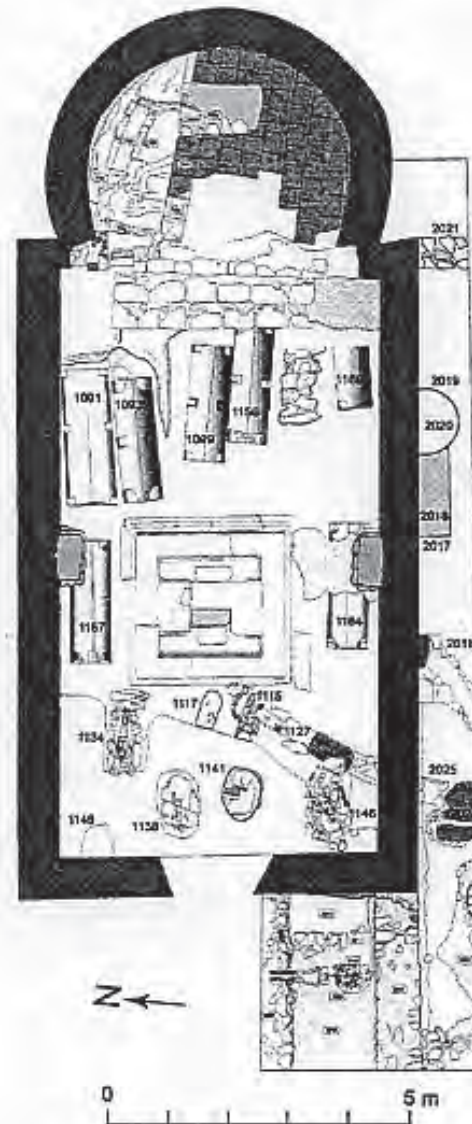

Fig. 5. Empúries. Santa Margarida. Planta general del sector amb la piscina baptismal i els sarcòfags disposats a l'entorn.

Encara hi hagué noves modificacions que van significar el tancament dels accessos a les dues cambres funeràries, septentrional i meridional, i la construcció, sobre l'espai central del temple, d'una torre campanar. Durant tots aquests anys el cementiri estigué en ús. Finalment, un incendi –probablement el 935– destruï l'església, que no fou restaurada, i s'inicià l'abandonament del lloc.

La uniformitat de les tombes, totes orientades, amb els difunts sebolits en decúbit supí, amortallats i sense deposicions, fan pensar en un grup humà determinat, de tipus "familiar" en un sentit ampli (AICART, NOLLA i PALAHÍ, 2008, pàg. 121-136; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

7.- Santa Margarida. En coneixem la importància a partir de la fotografia aèria i d'unes interessants exca-

Fig. 6. Empúries. Santa Margarida. Visió general des de llevant.

vacions que només han afectat uns pocs sectors del conjunt. En una antiga àrea de necròpolis, en un lloc convenient, s'edificà el conjunt episcopal de la ciutat, del qual coneixem prou bé el baptisteri. El que ens interessa ara és destacar la conversió de l'edifici baptismal, també, en espai d'enterraments privilegiats, potser en capella funerària episcopal. En primer lloc, dins del primer quart del segle V, es disposà una primera sepultura just a tocar l'angle nord-oriental de la piscina. Calgué perforar la dura roca del subsòl per encaixar-hi un sarcòfag monolític decorat. Per sobre, el lloc fou definit per una lauda sepulcral de mosaic amb una llarga inscripció bastant ben conservada (fig. 4). La disposició del text indicava el camí d'accés al recinte des del nord. Durant unes quantes generacions, fins a mitjan segle VI, fou l'únic enterrament dins del baptisteri, segons pensem, la tomba del bisbe constructor. Després es van anar col·locant almenys sis sepultures més, totes notables, amb sarcòfags monolítics, de vegades decorats, que van ocupar tot l'entorn de la piscina baptismal. Més endavant, encara, s'hi van efectuar enterraments infantils (fig. 5 i 6).

Altres indicis fan suposar, en aquesta àrea, l'existència d'altres zones privilegiades d'enterrament (AQUILUÉ *et al.*, 2006, pàg. 257-267).

8.- Cementiris del sector occidental de la ciutat regular. És la continuïtat d'ús d'una àrea de necròpolis de llarg abast. N'és el més conegut el de Can'Estruc, amb sepultures senzilles (NOLLA i SAGRERA, 1995, pàg. 21-24; AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

9.- Nucli fortificat (ara, Sant Martí d'Empúries). Dins d'aquest recinte només s'han identificat unes quantes tombes infantils en àmfora, no més de cinc, pel que fa a època tardoantiga (AQUILUÉ i NOLLA, e.p.).

Gerunda (fig. 1)

Representa l'altra cara de la moneda, amb un nucli antic, sòlidament fortificat (AMICH i NOLLA, 1992; NOLLA *et al.*, 2008, pàg. 174-183).

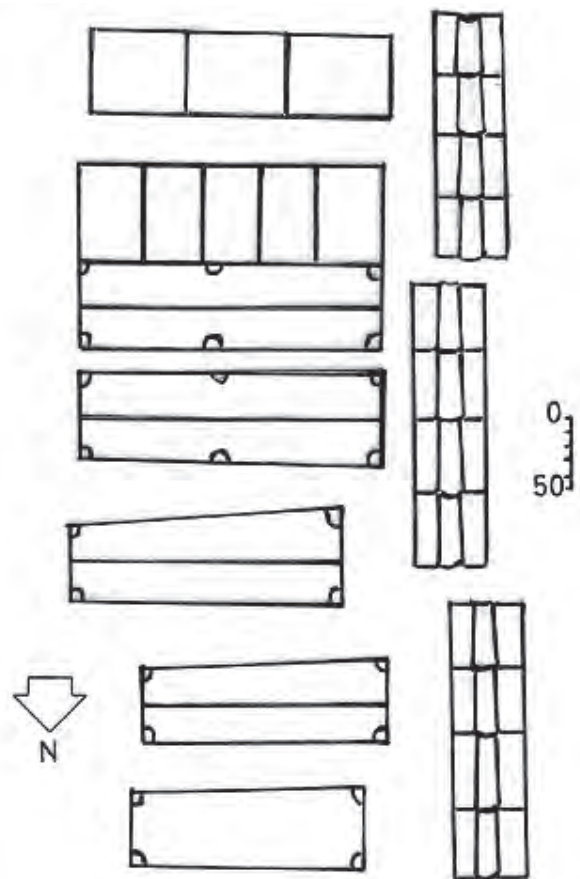

Fig. 7. Girona. Mercadal. Disposició dels sepulcres localitzats sota sòl d'opus signinum.

Pel que fa als cementiris d'aquesta etapa històrica, la nostra informació és molt menor, però de cap manera inexistent. Tal com succeeix amb aquesta mena de ciutats, el costum ancestral continuà propiciant els enterraments més enllà de les muralles urbanes.

1.- Pel que fa als cementiris cristians, el culte a Feliu és important, per facilitar la mania tan estesa de l'enterrament *ad sanctos*. A Girona, la figura important d'aquest màrtir històric de la persecució decretada per Dioclecià (303) valorà la proximitat de la seva tomba, que es devia trobar al cementiri septentrional de la ciutat, a molt poca distància de Sobreportes, la gran porta de tramuntana. El lloc, aviat monumentalitzat, esdevingué una gran basílica alhora catedral i martirial. En són indicis algunes modestes troballes i, sobretot, els vuit sarcòfags bellament decorats i d'obra romana que es troben encastats al mur del presbiteri de l'actual església dedicada a Feliu. Recordem que un d'ells, que va romandre damunt l'altar fins al 1943, era considerat el que hauria conservat les despulles del sant (NOLLA i SUREDA, 1999, pàg. 15-26, fig. 1 a 5; CANAL *et al.*, 2000, pàg. 17-24, fig. 6 a 8).

2.- A redós del camí de l'anomenada convencionalment porta del fòrum, més cap a llevant, s'hi

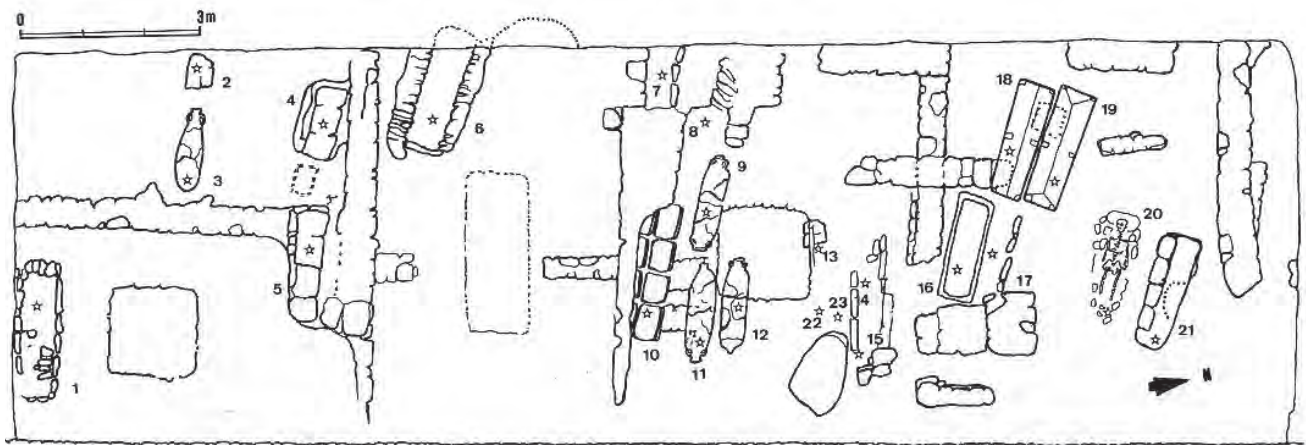

Fig. 8. Roses. Ciutadella. Cementiri de Santa Maria.

continuà enterrant en aquesta època, tal com proven algunes troballes com un fragment de làpida (NOLLA *et al.*, 2008, pàg. 83 i 87, fig. 70; FABRE, MAYER i RODÀ, 2002, pàg. 90-91) o una sivella arronyonada del segle VII (NOLLA *et al.*, 2008, pàg. 55-64 i 162-166).

3.- A tocar la Via Augusta, a uns quants centners de metres de la porta meridional de la ciutat, fou descobert i explorat un conjunt interessant de tombes senzilles d'aquesta cronologia que no fan altra cosa que confirmar una manera determinada de fer i la necessitat d'efectuar les deposicions lluny de la porta; un indicatiu clar, pensem, d'una intensa i activa ocupació del lloc (NOLLA i SUREDA, 1999, pàg. 39-41, fig. 13 i 14, amb la bibliografia anterior).

4.- Església de Sant Martí Sacosta. És segura l'existència d'aquest temple funerari en època del domini carolingi i probable el seu origen més antic, dins del segle VII, tal com podrien indicar alguns valuosos indicis. Era obrada al costat d'un ramal de la Via Augusta que facilitava l'accés a la plataforma alta de la ciutat a través del portal Rufí (NOLLA i SUREDA, 1999, pàg. 41-43; CANAL *et al.*, 2003, pàg. 87-98).

5.- Un xic més enllà, caldria esmentar el cementiri de Sant Nicolau, sobre les ruïnes d'una vil·la romana suburbana i, probablement, nascut a partir d'una tomba privilegiada (CANAL *et al.*, 2000, pàg. 26-30, fig. 10 a 12).

6.- Finalment, cal referir-se a la necròpolis del Mercadal, ben coneguda i amb un conjunt considerable d'enterraments de diversa tipologia. El cementiri és força extens i, en bona part, es disposà al llarg d'un camí que resseguia la riba esquerra d'un rec. Molt més interessant és el nucli central, que es localitzà davant de la façana de l'actual església de Santa Susanna, amb tombes notables d'obra i sarcòfags locals

de pedra sorrenca enterrats sota un sòl potent d'*opus signinum*, que ha de correspondre a una *area* funerària monumentalitzada o a una dependència eclesial (fig. 7). El lloc se situa relativament a prop de la porta sud de la ciutat, a redós d'un camí que portava vers el pla de Girona i més amunt resseguint el curs del Ter. Hem proposat interpretar-lo com un cementiri *ad sanctos*, lligat a la figura de Feliu, potser el lloc on fou occit. Ens sembla, ara per ara, una bona explicació.

Tal com passa amb les sepultures emporitanes, els difunts van ser sebollits en decúbit supí, amortallats i sense ofrenes, dins de tombes de models ben coneguts i, sovint, molt senzilles i, majoritàriament, orientades (NOLLA i SUREDA, 1999, pàg. 44-50; CANAL *et al.*, 2003, pàg. 275-280, amb la bibliografia anterior).

ELS CEMENTIRIS DE L'AGER

Cal considerar que el *territorium* de les ciutats no era uniforme. Hi podia haver establiments de segon ordre *-uici-* o, a l'Antiguitat tardana, *castra*, *castella*, *uillae* i, quan aquestes cases de camp van desaparèixer durant la segona meitat del segle V o, en pocs casos, un xic més tard, els petits nuclis d'habitació que les substituïren. Finalment, tal com tindrem ocasió de veure, altres llocs lligats a espais sacralitzats d'alguna manera.

L'existència d'entitats de segon ordre és una qüestió en debat. Fins ara, per època altimperial només han estat assenyalades *Rhode*, *Besalú* i, discutidíssima, *Llafranc*, que nosaltres consideràrem una vil·la.

Centrem-nos en l'antiga *polis* grega (fig. 1). Pel que fa a l'Antiguitat tardana, les dades que hem aplegat ens mostren un model d'ocupació dispers d'una certa entitat. El reflex en la cura dels morts ens per-

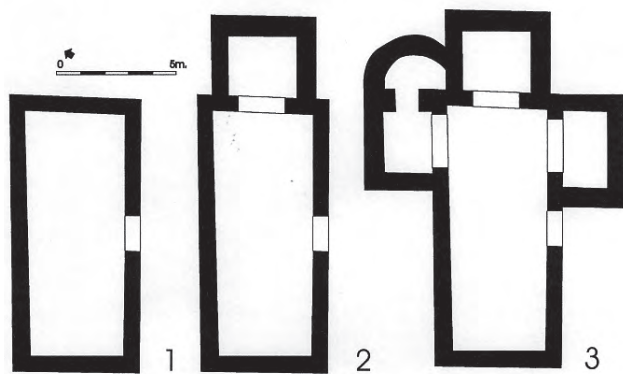

Fig. 9. Sant Joan de Bellcaire.
1) Fase inicial. 2) Segon moment. 3) Planta final.

met identificar un cementiri important, el del turó de Santa Maria (NOLLA, 1997, pàg. 107-146) (fig. 8), amb algun sector més apartat però giravoltant al seu entorn –àrea de l'hospital militar (NOLLA i AMICH, 1996-1997, pàg. 1027-1040)– i una necròpolis més allunyada que hauríem de posar en relació amb un altre nucli d'habitació (PUIG i AGUSTÍ, 2005, pàg. 153-162; PUIG, 2008, pàg. 315-317).

És ben coneguda i destaca la presència d'una *cella memoriae* amb tombes principals que hauria esdevingut el centre de la necròpolis, amb funció de capella funerària i una llarga continuïtat durant l'alta edat mitjana (NOLLA, 1997, pàg. 107-146; CANAL i NOLLA, 2008, pàg. 93-105). La tipologia dels sepulcres és ben característica, tal com el ritu funerari, amb els cadàvers ben orientats, ús majoritari de la mortalla i manca d'ofrenes d'acompanyament. Assenyalem l'ús de sarcòfags de pedra monolítics obrats en gres (NOLLA, 1997, pàg. 107-146).

A Besalú les dades són, a tot nivell, de menor entitat. Assenyalem el petit conjunt explorat fa anys davant la façana de Can Cambó, amb sepulcres en caixa de tègula de secció pentagonal (NOLLA i SAGRERA, 1995, pàg. 252 i material inèdit) (fig. 1).

L'antic nucli urbà d'*Aquae Calidae* continuà habitat en aquests segles, tal com ho ha confirmat la descoberta i excavació parcial d'una necròpolis tardoantiga on, novament, es repeteixen models i maneres de fer (fig. 1). Destaquem la localització d'uns sarcòfags de sorrenca obrats a *Gerunda*, alguns trobats fa molts anys, i que ara podem contextualitzar (MERINO i AGUSTÍ, 1990, pàg. 219-238 i dades inèdites).

L'aprofundiment en la recerca permet reconèixer puntualment l'existència de les petites necròpolis associades als establiments rurals. Quan les dades són suficients, es pot confirmar l'ús del cementiri fins a l'abandonament de l'edifici i, de vegades, més enllà.

Recordem, per exemple, les troballes de Raset (PUNSETI, 2005, pàg. 175-190) (fig. 1), Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (PALAHÍ, 2005, pàg. 191-193; LLINÀS *et al.*, 2005, pàg. 195-210) (fig. 1), de Llafranc (Palafrugell) (NOLLA i CASAS, 2005, pàg. 145-152) (fig. 1), del Collet de Sant Antoni (Calonge) (NOLLA *et al.*, 2005, pàg. 11-103) (fig. 1), dels Ametllers (PALAHÍ i NOLLA, e.p.) (fig. 1), al Camp de les Lloses (Usall, Porqueres) (NOLLA, CASAS i SANTAMARIA, 2005, pàg. 238-240) (fig. 1), al Mirador (Lió, Banyoles) (NOLLA, CASAS i SANTAMARIA, 2005, pàg. 235-238) (fig. 1), Vilauba (Camós) (CASTANYER i TREMOLEDA, 2005, pàg. 169-173) (fig. 1), Pla de Palol (Platja d'Aro) (BURCH i NOLLA, 2005b, pàg. 141-144) (fig. 1) o Sant Julià de Llor (NOLLA i SUREDA, 2005, pàg. 129-140) (fig. 1), amb enterraments de cronologia avançada (segles IV i V), però on les creences dels difunts no poden ser confirmades. En aquests casos, es tracta de necròpolis en funcionament des de molt abans i que haurien perdurat fins al col·lapse de la vila o molt poc més enllà.

Molt més atractiu resulta un altre model que identifiquem amb més o menys claredat aquí i allí, amb una evolució interessant que, en cap cas, no és uniforme.

El paradigma seria el jaciment de l'església vella de Santa Cristina d'Aro perquè ha estat excavat, interpretat i publicat, cosa que permet resseguir-ne l'evolució amb un cert detall (fig. 1). A prop d'una vila, en una part del *fundus* on ja existien construccions de funció indeterminada, en un lloc dominant sobre la vall, amb excel·lent control visual, fou edificat un mausoleu de proporcions notables i de planta interessant per a una primera tomba senzilla de *tegulae*, de secció triangular, enterrada sota un sòl de *signinum* en posició preminent i ben orientada. Tots els indicis ens porten a suposar que el mausoleu havia estat preparat per rebre, quan succeís, una segona deposició que es col·locaria en paral·lel a l'anterior. Calgué trencar el paviment, obrar el sepulcre, idèntic al que ja hi havia, i refer-lo.

Aquest *monumentum* generà un cementiri de tombes simples disposades preferentment a l'entorn de la capçalera que protegia els enterraments inicials, o al davant, dins d'un recinte que calgué modificar i ampliar fins que esdevingué una esglésiola convencional amb funcions parroquials que, finalment, avançat el segle X, fou abandonada i substituïda per una altra, ben conservada i en ús, que s'edificà uns pocs centenars de metres cap a llevant.

No sabem qui eren els ocupants de les dues sepultures inicials, però cal suposar que membres de la família dels *domini*. Potser el seu model de vida i/o el seu prestigi explicaria l'evolució del lloc i la voluntat

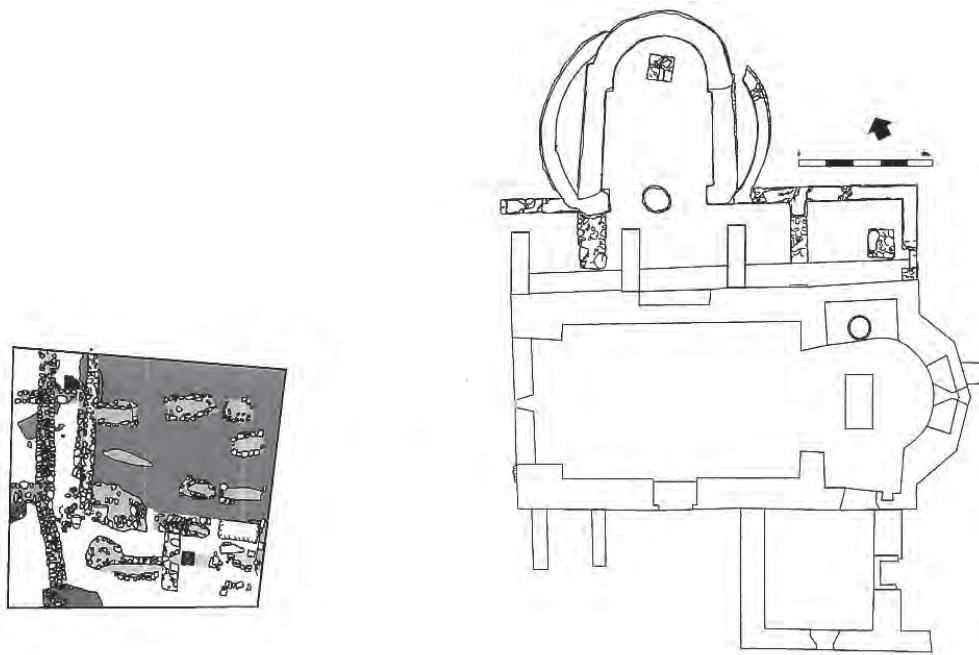

Fig. 10. Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro). Església preromànica i cementiri sobre les ruïnes d'una vil·la romana.

sempre present de preservar-les i d'enterrar-se en la proximitat (PALAHÍ, 2008, pàg. 63-90).

En seria un cas semblant l'edifici antic de Sant Joan de Bellcaire (NOLLA i PALAHÍ, 2008, pàg. 153-167) (fig. 1, fig. 9) i, amb variacions, el mausoleu de la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols) (fig. 1). Aquest imponent sepulcre, de planta exteriorment quadrada i interiorment octogonal, és la peça més notable d'un cementiri tardoantic que només coneixem parcialment i que cal posar en relació amb un edifici, probablement una gran vil·la baiximperial, que les excavacions comencen a fer-nos conèixer. En aquesta ocasió, la continuïtat ens és confirmada per la tria del lloc per edificar-hi el gran cenobi benedictí, a mitjan segle x, dedicat a la memòria del màrtir gironí Feliu, una opció perillosa que només s'explica per l'existència d'una tradició hagiogràfica molt arrelada que posava en contacte aquell lloc, aquelles ruïnes, amb la *passio* del sant (NOLLA i GRAU, 2006, pàg. 15-30; NOLLA i GRAU, 2008, pàg. 169-178).

Hem proposat de veure-hi un cas similar a Sant Joan ses Lloses (Vilanova de la Muga) si bé les dades són, fins ara, insuficients (NOLLA, 2008, pàg. 106-111).

Més enllà de la caiguda de l'Imperi occidental, les sepultures del territori que estem analitzant, tal com passa també en context urbà, van acabar assolint una uniformitat que venia d'abans, però que esdevingué, des d'ara, predominant, on destaquen un seguit de característiques que no canvien i que caldria posar en relació directa amb l'expansió del cristianisme. Des dels darrers anys del segle v degué ser la religió majoritària i en contínua expansió, però no pas se-

guida per tots. Tanmateix, el model de sepultura que propugnava penetrà amb força, omplint-ho tot. Són enterraments tipològicament molt simples, sempre orientats (més del 95% dels casos), amb el cap a ponent, amb el difunt enterrat nu, cobert amb una mortalla, i sense cap mena d'ofrena si deixem de banda, i molt rarament, alguns objectes personals de poc valor (penjolls, anells, braçalets, arracades...).

En unes poques ocasions, si no ens enganya un registre arqueològic parcial, els cementiris s'ordenaven a l'entorn d'una basílica. El millor exemple ens l'ofereixen els temples i cementiris de Mas Castell de Porqueres (fig. 1).

Va ser descobert i explorat durant la setena i vuitena dècada del segle xx, i mai publicat. Més endavant, va ser objecte d'un projecte d'investigació a partir d'un estudi acurat de la documentació aplegada i de l'anàlisi directa de les restes conservades. Una publicació científica posà a l'abast dels estudiosos aquell interessantíssim jaciment.

Tot fa pensar que en un moment indeterminat del segle iv, sobre les ruïnes d'un gran *oppidum* ibèric i d'un temple de tipus itàlic, va néixer un cementiri. Ben aviat, ja en el segle v, s'edificà un primer temple, amb una tomba principal i ben aviat altres espais funeraris prestigiosos. Es continuà enterrant a tot l'entorn de l'església, a dins i en *areae* ben definides. L'església fou modificada contundentment fins a esdevenir parroquial i més tard fou substituïda pel temple actual, romànic, dedicat a Santa Maria, obrat uns quants metres cap a llevant, vers l'estany.

El conjunt d'inhumacions mostra, novament, una manera de fer molt ordenada i repetitiva, amb una tipologia senzilla, amb els mateixos models, deposició en decúbit dorsal, ús de la mortalla amb el cadàver orientat i sense ofrenes de cap mena. Destaquem l'ús puntual de sarcòfags monolítics de pedra (BURCH *et al.*, 1999, pàg. 43-120; BURCH *et al.*, 2008, pàg. 193-201).

Un cas semblant és el de Santa Maria de Belllloc (Santa Cristina d'Aro) (**fig. 1, fig. 10**), tal com posen de manifest les excavacions en curs, encara inèdites, de la Universitat de Girona.

Personalitat pròpia mostren les troballes de Sant Pere de Rodes (**fig. 1**). A la capçalera del gran temple romànic, les excavacions efectuades han permès identificar un seguit d'enterraments tardoantics i altmedievals que definien un petit espai que acabà sent el nucli principal del gran cenobi, un lloc lligat al Príncep de l'Església a través d'una història que, certa o no, acabà conferint-li un valor extraordinari que explica la consolidació d'un monestir que acabà esdevenint d'enorme importància (MATARÓ, 1999, pàg. 160). La proximitat d'una tomba santa o d'unes relíquies seria el punt de partida d'un lloc d'habitació difícil de definir (eremític o monacal) i demogràficament de molt poca entitat, en què la comunitat cercava en morir la proximitat d'un lloc venerat.

Moltes altres vegades els cementiris rurals no s'associen a cap edifici funerari. Són uns quants els exemples, amb un nivell de coneixement desigual, que permeten fer-nos una idea de la complexitat d'un procés a vegades de mal interpretar, en mancar excavacions en extensió i/o un coneixement detallat, en l'àmbit arqueològic, de l'entorn immediat.

En aquest gran calaix de sastre hem de fer diverses compartimentacions en funció de les peculiaritats del conjunt. En primer lloc citem aquells casos on hi ha una relació entre vil·la abandonada, nou nucli d'habitació i cementiri associat.

Als Ametllers, quan la vil·la s'havia abandonat i per sobre, en un sector determinat, s'hi va establir una modesta casa, senzilla i de planta rectangular, amb alguna petita dependència annexa (**fig. 1**). Els habitants d'aquell petit nucli, camperols, ramaders i pescadors, sebollien els seus morts en la proximitat immediata, en un indret que ja havia servit de cementiri durant la darrera fase de vida de la vil·la (últim terç del segle IV i segle V). Són, també, senzilles sepultures orientades, sense ofrenes i amb el cadàver amortallat (PALAHÍ i NOLLA, e.p.).

Semblantment, al Pla de l'Horta, per sobre de les estructures abandonades i colgades de l'enorme

edifici romà, hom detecta modestes estructures d'habitació, també rectangulars, que cal posar en relació amb un cementiri parcialment conegut de tombes de caixa de pedra, cobertes amb grans lloses planes, que es localitzà ja fa anys a molt poca distància cap a ponent (CANAL *et al.*, 2003, pàg. 336-339) (**fig. 1**). Podrien respondre a un mateix model les sepultures de Sant Quirze de Lloret de Mar que se situen en un lloc on existí una vil·la romana (NOLLA i CASAS, 1984, núm. 350, pàg. 207; LLINÀS, 2008, pàg. 325-328).

Ara caldrà parlar d'altres necròpolis d'aquest moment que no s'associen ni a un edifici de culte ni a un antic establiment rural romà. Ha de quedar ben clar que sovint són dades no del tot segures en ser notícies procedents de descobriments puntuals, només parcialment excavats i sense un coneixement exhaustiu del territori immediat: les troballes, tan interessants i tan poc conegudes, del carrer dels Cendrassos, a Figueres (BOTET, 1883, pàg. 105-109) (**fig. 1**), Mas Rissec (Avinyonet de Puigventós) (NOLLA i CASAS, 1984, núm. 4, pàg. 71) (**fig. 1**), Cementiri dels Moros o dels Francesos (Saus, Camallera, Llampaias) (CASAS, e.p.), els Mallols (Saldet, Ventalló) (NOLLA i CASAS, 1984, núm. 104, pàg. 107; MATARÓ i CODINA, 1999, pàg. 291-295) (**fig. 1**) o Can Bel (Pineda) (BURCH i NOLLA, 2005a, pàg. 109-115), de vegades amb un conjunt notable de sepultures que no és possible posar en relació amb un hàbitat o hàbitats reconeguts. En ocasions l'ús d'algun d'aquests cementiris es podria perllongar més enllà del segle VII, com és el cas del Serradar (Sant Pere Pescador) (**fig. 1**). Es tracta d'un establiment agrari molt senzill, amb estances rectangulars, obrades amb mur de sòcol de pedra en sec i tàpia i sòls de terra piconada. A poca distància es disposava el cementiri, amb 12 tombes senzilles dins de la tradició del moment. S'hauria de datar en el segle VII i, potser, VIII (FUERTES i MONTALBÁN, 2007, pàg. 291-299). És una manera de fer a bastament documentada arreu com s'ha anat posant de manifest aquests darrers anys.

UN CEMENTIRI ÈTNIC I RELIGIÓS DIFERENT: LA NECRÒPOLIS VISIGODA –I ARRIANA– DEL PLA DE L'HORTA

Es tracta d'un descobriment d'enorme valor per diverses raons entre les quals la menor no seria la dificultat d'identificar-les en un territori on, fins ara, només podíem adduir l'exemple d'Estagell, a la Catalunya nord (ALESSANDRI, 2007, pàg. 378-382).

Al costat mateix d'un dels cementiris de la vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (*supra*) (**fig. 1**), s'ha explorat un conjunt de tombes –59– que constitueixen una unitat, una necròpolis diferent de l'anterior i que estaria en ús en un moment en què sembla que el gran

edifici romania abandonat. És més que possible que la tria del lloc tingués a veure amb l'existència d'unes tombes més antigues, en una certa especialització d'aquell espai. No podem creure que la proximitat entre unes i altres sigui pura casualitat.

Són tombes familiars, amb homes, dones, adolescents i infants, representació d'un grup humà significatiu i d'abast global i que destaquen per un seguit de peculiaritats, entre les quals la d'enterrar vestits els difunts, homes i dones, que se'ns fa evident amb la localització *in situ* de fíbules, fermalls de cinturó i botons. Cal ressenyar també un fet estrany, com és la presència d'armes i d'objectes d'acompanyament en alguna de les tombes. La cronologia, molt ben fixada per la presència de tots aquells objectes, s'ha de situar entre el darrer terç - darrer quart del segle v i la primera meitat, dos primers terços del vi. Són sepultures completament diferents de les que hem anat descrivint que, en canvi, ofereixen excel·lents models comparatius en les anomenades necròpolis visigodes castellanques o en el cementiri més proper d'Estagell, que ja hem mencionat (*supra*). No sembla, doncs, que pugui discutir-se, en aquesta ocasió, una adscripció ètnica. S'ha de considerar un petit cementiri visigot i, per la cronologia del conjunt, d'arrians, atès que la conversió dels gots fou obra d'Ulfil, en el segle iv, seguidor dels ensenyaments d'Arri.

Aquest descobriment extraordinari obre nous camins per copsar la complexitat d'uns temps en què van conviure dues comunitats clarament diferenciades: els gots, que controlaven el poder obtingut per dret de llança, un grup humà reduït que havia de fer-se present en un territori vastíssim, amb uns costums propis, lleis pròpies i llengua pròpia, i seguidors d'un corrent cristià herètic, i els hispans, una immensa majoria de gent arrelada a la terra, seguidors de l'ortodòxia cristiana (LLINÀS *et al.*, 2005, pàg. 196-210; LLINÀS, TARRÉS i AGUSTÍ, 2008, pàg. 319-324; J. LLINÀS *et al.*, 2008, pàg. 289-304).

Aquest petit cementiri l'hem de veure com un laboratori que, conjuntament amb moltes altres dades, ens permet observar el comportament dels germànics a escala local. No essent demogràficament gaire nombrosos, hem de deduir que es degueren moure sempre en grups ben cohesionats, vivint en ciutats i fortaleses des d'on controlaven el territori i des d'on governaven amb seguretat.

La necròpolis del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) és una peça més d'un conjunt que comencem a conèixer amb una certa profunditat. Excavacions recents efectuades a Girona han permès localitzar el palau del *comes ciuitates*, que se situava a l'antiga plaça foral, al costat de la porta nord de la ciutat. És, pel que

s'ha conservat, un imponent edifici de nova planta, enorme, d'una gran solidesa i amb una datació inicial a l'entorn del 500. Des d'aquí s'exercia el poder a tota la *ciuitas* (NOLLA *et al.*, 2008, pàg. 19-140 i 174-183; CANAL *et al.*, e.p.).

Sobre el Congost, el *castellum* de Sant Julià de Ramis, d'origen baiximperial i perfeccionat i millorat pels visigots. Aquesta fortalesa tingué, des dels orígens, una guarnició permanent, potser no gaire nombrosa, que era sostinguda i alimentada per les terres de l'entorn, explotades directament per camperols que viurien dispersos sobre conreus i pastures. En un principi, aquestes terres adscrites comprendrien tot l'actual terme municipal de Sant Julià. Tenim indicis suficients per pensar que després de la incorporació de *Gerunda* al regne de Toledo, vers el 476, hom hi afegí el que és l'actual terme de Sarrià de Ter, que devia haver estat el *fundus* de la vil·la del Pla de l'Horta, que s'abandonà pacíficament en aquells anys. D'aleshores, i fins molt entrada l'edat mitjana, la *uilla* o *locus* de *Castellum Fractum*, citat repetidament i en mans del bisbe per cessió de Carlemany, era la suma d'un i altre.

Cal, doncs, posar en relació aquest cementiri amb el *castellum* on habitaria aquella petita guarnició de tipus familiar. Molt probablement, els gots que habitaven *Gerunda*, a redós de palau, degueren tenir un cementiri propi més pròxim (BURCH *et al.*, 2006, pàg. 127-133; CANAL *et al.*, 2007, pàg. 185-198).

És interessant observar com, al Pla de l'Horta, els enterraments no van més enllà de la darrerria del segle vi, justament quan es produí el 589 la conversió dels arrians a la fe ortodoxa, la qual cosa va propiciar un canvi d'actitud radical i la fusió de l'aristocràcia hispana amb la visigoda, i la sòlida unió d'actuació de la monarquia amb l'Església. Lògicament, des d'aquell instant no calia un cementiri propi, independent, separat. On s'enterraren, des d'aquell moment, els membres de la guarnició del *castellum*? A dins i a l'entorn del petit temple obrat dins de la fortalesa i que acabà esdevenint l'església parroquial (BURCH *et al.*, 2006, pàg. 179-189; BURCH *et al.*, 2008, pàg. 179-192).

I és des d'aquesta òptica global quan podem explicar-nos correctament i datar amb precisió l'únic gran cementiri completament excavat d'aquesta cronologia que no havíem descrit ni comentat, el de les Goges, a Sant Julià de Ramis (**fig. 1**). Es tracta d'un conjunt de 132 sepultures molt senzilles i uniformes, orientades, d'homes, dones i infants, amb una tipologia molt determinada i no pas fàcil de datar amb seguretat, atès que les inhumacions no eren acompanyades d'ofrenes deixant de banda uns quants anells i penjolls d'ús personal. És de gran importància constatar la completa solitud dels enterraments que ocupen un espai enlairat,

sobre el curs del Ter, un terreny marginal i agrícolament poc rendible (AGUSTÍ, CASELLAS i MERINO, 1995, pàg. 109-123; BURCH *et al.*, 2006, pàg. 126-127).

Només hi ha una explicació possible, i és considerar que es tracta de la necròpolis del *castellum*, i no pas de la guarnició militar, sinó de la població pagesa lligada a l'explotació de la terra immediata en benefici propi i, sobretot, dels estadants de la fortalesa. Tots els indicis fan pensar que caldria lligar l'aparició del cementiri amb la construcció de la capella militar i que degué perdurar en ús com a mínim fins a la segona dècada del segle VIII, i potser un xic més, fins a la darrereria d'aquesta mateixa centúria o l'inici de l'altra, quan la vella esglesiola esdevingué el centre de la comunitat camperola lligada al bisbe amb funcions parroquials (BURCH *et al.*, 2006, pàg. 179-189).

CONCLUSIONS

L'origen d'aquests cementiris és divers i, sovint, no fixat amb seguretat. En ocasions és la continuïtat d'ús de necròpolis preexistents, on degueren coexistir durant unes quantes dècades sepultures paganes i cristianes fins que l'expansió imparable d'aquestes darreres creences, a partir dels segles V i VI, féu desaparèixer, almenys aparentment, les no cristianes. És impossible –siguem-ne ben conscients– a partir de l'anàlisi de la tipologia de la tomba, de la presència o absència d'objectes acompanyant els difunts, de l'orientació del cadàver, de la seva posició dins del sepulcre, assegurar que pertanyia a un pagà o a un cristià. Només alguns indicis –no van gaire més enllà de la mitja dotzena– de gran solidesa (iconogràfics o epigràfics) fan possible, fins a cert punt, poder resoldre aquella qüestió, un camí que no podem fer servir atesa la manca d'inscripcions funeràries tardoantigues, cristianes o no, que resulta difícil d'explicar i que acaba constituint una de les peculiaritats d'aquest món funerari que estem estudiant. Pel que fa als elements iconogràfics, tot i ser escassament representats, ho són un xic. Recordem les creus en relleu sobre el cobriment d'*opus signinum* d'algunes sepultures o els alts relleus que decoren les parets d'alguns sarcòfags (*infra*). I tinguem present que la impossibilitat d'identificar, o no, una inhumació com a cristiana no és exclusiva de l'àmbit rural sinó també de l'urbà.

Altres vegades, el punt de partida d'una necròpolis tardoantiga i altmedieval s'ha de cercar en un *monumentum*, un mausoleu més o menys luxós i imponent, una tomba privilegiada a l'entorn de la qual s'acabà creant un cementiri i moltes vegades, anys més tard, una església que sovint esdevindrà parroquial. Aquest procés no és exclusiu del món rural. A Girona i, sobretot, a Empúries se'ns documenta també amb més o menys claredat.

Al camp, un altre model característic és la necròpolis associada a un lloc d'habitació de tipus familiar, molt modest. És una resposta lògica i que cal veure com una continuïtat dels cementiris associats a una vil·la, on s'enterraven aquells que hi vivien i hi treballaven. Se situen molt a prop dels llocs d'habitació i destaquen per la seva modèstia i simplicitat. Hi ha, tanmateix, un ordre i una disposició que ens recorden l'estretíssima relació que sempre ha existit entre els vius i els morts.

Diferents són, fins a cert punt, les necròpolis més grans, on es concentren moltes més tombes i que de vegades acabaren generant un temple. Cal considerar aquests conjunts com a àrees d'enterrament d'una comunitat dispersa que, per raons sovint inexplicables, va preferir un cementiri únic, més allunyat, que no pas un espai immediat al costat dels vius. Les circumstàncies favorables expliquen perfectament bé el de les Goges i, fins i tot, la manca d'una església que se situava en un altre lloc i que acabà esdevenint parroquial (**fig. 1**).

En general, el món funerari tardoantic d'aquestes terres és sorprenentment homogeni, i en moltes ocasions només puntualment diferent del de territoris immediats. Tipològicament no hi ha grans diferències, i les sepultures reproduïxen maneres de fer generals ben arrelades, amb un predomini de sepulcres molt senzills, obrats amb material d'aprofitament o de molt poc cost. Destaca dels altres –per qüestió de preu– l'ús de sarcòfags majoritàriament monolítics obrats en pedra de Narbona i de Girona i alguns altres fets d'argamassa en un encofrat dins d'una tradició a bastament estesa en el món merovingi (PÉRIN, 1991, pàg. 299-305), alguns amb decoracions senzilles d'un notable interès, i peces de taller forans obrades en marbre, que de vegades són clarament material d'aprofitament. Si deixem de costat els grans *monumenta*, les diverses sepultures eren poques vegades marcades d'una manera especial, tot i que és ben establerta la identificació per part dels familiars del lloc d'enterrament, tal com posa de manifest una organització acurada de l'espai i la pràctica inexistència de superposicions i destruccions successives. Un cobriment de mosaic policrom, unes creus obrades en relleu amb el mateix *signinum* que recobria una *forma*, unes modestes esteles prismàtiques i, molt de tant en tant, una estela amb inscripció. És sorprenent la poca epigrafia funerària tardoantiga que han proporcionat els cementiris d'aquest territori (AMICH, 2006, pàg. 178-198), que no es pot explicar exclusivament per l'atzar.

Un altre fet global que cal ressenyar és la voluntat d'orientar convenientment els sepulcres durant aquesta etapa. Ja des del segle IV, on moltes tombes no

deurien ser de cristians, els difunts eren disposats metòdicament amb el cap a ponent i els peus a llevant, i així es continuà fent sistemàticament. Els percentatges són contundents, a l'entorn del 90% i més i tot. És, certament, la manera característica d'enterrar entre els cristians, però que sovint permet canvis puntuals que no resulten ni estranys ni rars i que moltes vegades s'expliquen fàcilment per adaptar la sepultura a unes estructures determinades o a un aprofitament intens d'un espai. Als territoris d'Emporiae i Gerunda rarament es trenca la voluntat de sebollir els difunts encarant-los cap a Jerusalem, on s'havia de produir la *parousia*, que ha de marcar la fi dels temps.

Semblantment, cal destacar la inexistència d'ofrenes, d'objectes d'acompanyament del difunt, tal com se suposa que s'ha d'enterrar un cristià. No podem considerar, dins d'aquest model, els objectes personals (anells, penjolls, collarets...) o elements ornamentals lligats al costum d'inhumar els difunts vestits, una altra manera de fer escassament documentada i que només se'ns fa evident al cementiri ètnic del Pla de l'Horta, on els que allí foren enterrats seguien costums propis molt arrelats (*supra*). La gent d'aquestes terres era sebollida embolcallada en una mortalla que devia ser sovint de lli. Fins al pas del segle v al vi, en aquestes terres podem observar una certa continuïtat del que podríem anomenar "tradició romana" on, de tant en tant, els difunts són acompanyats d'alguna modesta ofrena, d'un atuell ceràmic, d'un flascó de vidre, de l'"òbol de Caront" o de qualsevol altre objecte.

No és, a diferència de moltes altres regions, un fet freqüent però tampoc estrany. Ho podem observar a la tomba del Mirador o a Usall, una i altra a Banyoles (NOLLA i CASAS, 2005, pàg. 235-241) (**fig. 1**), a Raset de Baix (Cervià de Ter) (PUNSETI, 2005, pàg. 175-190) (**fig. 1**), al carrer del Prior de Sant Feliu de Guíxols (AICART i NOLLA, 1995, pàg. 99-107) (**fig. 1**), a la necròpolis oriental de la vil·la del Collet de Sant Antoni (Calonge) (tombes núm. 13 i núm. 15) (NOLLA *et al.*, 2005, pàg. 36-37 i 38-39) (**fig. 1**) o al cementiri rosenc de l'Escorxador (tomba núm. 2) (PUIG i AGUSTÍ, 2005, pàg. 158, fig. 5) (**fig. 1**). Més enllà d'aquella data, si deixem de costat la presència testimonial d'algun objecte ornamental (anell, penjoll...) o de peces que denoten l'enterrament vestit del difunt, no hi ha ofrenes acompanyant els cadàvers. Entre els segles vi, vii i més enllà, d'un conjunt global de més de 600 tombes, només en coneixem dos casos, un i altre del cementiri de la ciutadella de Roses (NOLLA, 1997, pàg. 129-132, fig. 14 i 15, i pàg. 139, fig. 19 i 20) (**fig. 1**). També caldria assenyalar que només puntualment observem enterraments múltiples i subsegüents. La norma és una deposició per sepultura.

Un altre cop se'ns posa de manifest, novament i amb contundència, el costum, tan humà i en el fons tan inexplicable, de la *tumulatio ad sanctos*, la recerca de la proximitat del sepulcre sobretot d'un màrtir, d'un confessor, d'un bisbe o d'algú de vida exemplar que havia d'intercedir davant la divinitat a l'hora del judici. No estem mancats d'exemples tant en context urbà com en context rural.

En darrera instància, un model general i ben assumit on és possible, tanmateix, observar uns pocs trets que donen una certa personalitat a la gent d'aquestes contrades.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B.; CASELLAS, L. E.; MERINO, J. (1995). "La necròpolis de les Goges. El món sepulcral en el període alt-medieval al nord-est peninsular", dins AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; MERINO, J. (ed.). *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, anys 1991-1993*. Sèrie Monogràfica, 16. Girona, pàg. 109-123.
- AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (2008). "Del monument tardoantic a l'església medieval. Algunes reflexions", dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona, pàg. 226-252.
- AICART, F.; NOLLA, J. M. (1995). "El jaciment tardo-romà del carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols)". *Estudis del Baix Empordà*, 14, pàg. 99-107.
- ALESSANDRI, P. (2007). "071 – Estagel. Collines au sud", dins KOTARBA, J.; CASTELLVÍ, G.; MAZIÈRE, FL. (ed.). *Les Pyrénées-Orientales*. Carte archéologique de la Gaule, 66. París, pàg. 378-382.
- ALMAGRO, M. (1955). *Las necrópolis de Ampurias. Volumen II. Necrópolis romana y necrópolis indígenas*. Monografías Ampuritanas, III. Barcelona.
- ALMAGRO, M.; PALOL, P. de (1962). "Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias". *Revista de Gerona*, 20, pàg. 27-41.
- AMICH, N. M. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles iv-vii). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*. Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 19. Girona.
- AMICH, N. M.; NOLLA, J. M. (1992). *Girona goda i sarraïna. 476-785*. Col·lecció Quaderns d'Història de Girona. Girona.
- AQUILUÉ, X.; NOLLA, J. M. (1999). "Ciutat d'Empòrion", dins PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*. Catalunya Romànica, 0. Barcelona, pàg. 98-99.
- AQUILUÉ, X.; NOLLA, J. M. (e.p.). *Empúries a l'antiguitat tardana*. Monografies Emporitanes, 13. Girona.

- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D. (2006). “Les actuacions a les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena”. *Vuitenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, pàg. 257-267.
- BOTET I SISÓ, J. (1883). “Investigaciones arqueológicas”. *Revista de Gerona*, VII, pàg. 105-109.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M. (2005a). “Can Bel (Pineda de Mar, el Maresme)”, dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 109-115.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M. (2005b). “Pla de Palol (Castell-Platja d’Aro, Baix Empordà)”, dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 141-144.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D.; SUREDA, M. (1999). *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*. Quaderns del Centre d’Estudis Comarcals de Banyoles, 20. Banyoles.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*. Girona.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. (2008). “La capella del castellum de Sant Julià de Ramis”, dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L’Església Vella de Santa Cristina d’Aro. Del monument tardoantic a l’església medieval*. Girona, pàg. 179-192.
- CANAL, E.; NOLLA, J. M. (2008). “La cella memoriae de Roses”, dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L’Església Vella de Santa Cristina d’Aro. Del monument tardoantic a l’església medieval*. Girona, pàg. 93-105.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2000). *El sector nord de la ciutat de Girona. De l’inici al segle XIV*. Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4. Girona.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l’època medieval*. Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5. Girona.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2007). “La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques”. *Empúries*, 55, pàg. 185-198.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (e.p.). “El Palau comtal de Girona”. *Homenatge a mossèn Josep M. Marquès Planagumà*. Girona.
- CASAS, J.; SOLER, V. (e.p.). *L’establiment rural ibèric de Saus II. Poblament antic entorn l’estany de Camallera*. Girona.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (2005). “Vilauba (Camós, Pla de l’Estany)”, dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 169-173.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (2002). *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*. París.
- FUERTES, M.; MONTALBÁN, C. (2007). “El Serradar: una necròpolis i un hàbitat de l’antiguitat tardana a Sant Pere Pescador”. *Actes del congrés “El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa”*, volum I. Figueres, pàg. 291-299.
- LLINÀS, J. (2008). “Intervenció arqueològica a Sant Quirze (Lloret de Mar, la Selva)”. *Novenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona. L’Escala-Empúries*, pàg. 325-328.
- LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; AGUSTÍ, B. (2008). “La necròpolis visigòtica del Pla de l’Horta (Sarrià de Ter, Gironès). Campanya 2006”. *Novenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona. L’Escala-Empúries*, pàg. 319-324.
- LLINÀS, J.; MONTALBÁN, C.; FRIGOLA, J.; MERINO, J. (2005). “La necròpolis del Pla de l’Horta (Sarrià de Ter, Gironès)”, dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 195-210.
- LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, C.; FRIGOLA, J.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. (2008). “Pla de l’Horta (Sarrià de Ter, Girona): una necròpolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense oriental”. *Archivo Español de Arqueología*, 81, pàg. 289-304.
- MATARÓ, M. (1999). “Establiments precedents de Sant Pere de Rodes”, dins PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Catalunya Romànica, 0. Barcelona, pàg. 160.
- MATARÓ, M.; CODINA, D. (1999). “Món funerari de l’extrem nord-est de la Tarraconense”, dins PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Catalunya Romànica, 0. Barcelona, pàg. 291-295.
- MARQUÈS, J. M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, s. IX-XIV*. Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1 i 2. Barcelona.
- MERINO, J.; AGUSTÍ, B. (1990). “La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva)”. *Cypsela*, VIII, pàg. 219-238.
- NOLLA, J. M. (1997). “Roses a l’antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 30, pàg. 107-146.
- NOLLA, J. M. (2000). “Tombs i cementiris al sector nord-oriental del turó d’Empúries”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 33, pàg. 11-20.
- NOLLA, J. M. (2007). “La basílica i el cementiri de la Neàpolis”, dins *El cristianisme a Empúries: dels orígens a l’Església actual*. Girona, pàg. 28-33.

- NOLLA, J. M. (2008). "Església de Sant Joan Sescloses", dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona, pàg. 106-111.
- NOLLA, J. M.; AMICH, N. M. (1996-1997). "El cementiri de l'àrea de l'hospital militar de la ciutatella de Roses", dins *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, pàg. 1027-1040.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. (2005), "Llafranc (Palafregell, Baix Empordà)", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 145-152.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (2005). "Conclusions", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 247-262.
- NOLLA, J.; GRAU, J. (2006). "El monument funerari sota la torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols). Estat de la qüestió". *Miscel·lània Lluís Esteve*. Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà. Sant Feliu de Guíxols, pàg. 15-30.
- NOLLA, J. M.; GRAU, J. (2008). "El monument funerari de la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols)", dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona, pàg. 168-178.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (2008). "L'edifici preexistent de l'església de Sant Joan de Bellcaire", dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona, pàg. 153-167.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (amb la col·laboració de PALAHÍ, L.; VIVÓ, D.) (1995). *Ciuitatis Impuritanæ cœmenteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Estudi General, 15. Girona.
- NOLLA, J. M.; SUREDA, M. (1999). "El món funerari tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL. Girona, pàg. 13-66.
- NOLLA, J. M.; SUREDA, M. (2005). "Les Cavorques (Sant Julià de Llor, Bonmatí, la Selva)", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 129-140.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLOVERAS, M. J.; CANAL, J. (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8. Girona.
- PALAHÍ, L. (2005). "Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, el Gironès). Tomba solitària", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 191-193.
- PALAHÍ, L. (2008). "L'excavació de l'any 2007", dins AICART, F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (ed.). *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona, pàg. 63-90.
- PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M. (e.p.). *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar)*. Sèrie Documenta, 12. Tarragona.
- PÉRIN, P. (1991). "Sarcophages de plâtre", dins DUVAL, N. (ed.). *Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*. París, pàg. 299-305.
- PUIG, A. M. (2008). "La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer, de Roses (Alt Empordà)". *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. L'Escala-Empúries, pàg. 315-317.
- PUIG, A. M.; AGUSTÍ, B. (2005). "La necròpolis del turó de l'Escorxador (Roses, Alt Empordà)", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 153-162.
- PUNSETI, D. (2005). "La necròpolis rural de l'establiment romà de Raset de Baix (Cervià de Ter)", dins NOLLA, J. M.; CASAS, J.; SANTAMARIA, P. (ed.). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. Estudi General, 25. Girona, pàg. 175-190.
- SOBREQÜÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M.; ORDEIG, R. (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, vol. 1-2. Barcelona.